

ELAZIĞ VE ÇEVRESİNDE HAYVAN HASTALIKLARINDA HALK HEKİMLİĞİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Halis YERLİKAYA*

Geliş Tarihi : 28.06.2002

Özet: Bu çalışmada Elazığ ve çevresinde hayvan hastalıklarının halk arasındaki tanı ve tedavi yöntemleri üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın ana materyalini Elazığ ve çevresinde hayvancılıkla uğraşan kişiler arasından, temsil yeteneğine göre seçilmiş olan deneklerle yapılan anketler oluşturmıştır.

Anket uygulamaları sonucunda elde edilen bulgular, en eski çağlardan beri yaşayan halk hekimliği uygulamalarının, Elazığ ve çevresinde halen sürdürüldüğünü göstermektedir. Halk hekimliği çerçevesinde ele alınan hastalıkların adlandırılmasında şiveden kaynaklanan farklar olmasına rağmen, uygulamaların bilinen en eski biçimlerle büyük ölçüde paralellik gösterdiği saptanmıştır. Bütün bunların yanında, bölgede veteriner fakültesinin açılması (1970) ve veteriner hekim sayısındaki artış, halk hekimliği uygulamalarına başvuranların sayısında azalmaya; veteriner hekimlere başvuruların sayısında artmaya neden olmuştur. Her şeye rağmen sosyo-kültürel yaşayışları, ulaşım olanakları ve ekonomik şartları gibi çeşitli nedenlerden dolayı veteriner hekimlerle her zaman irtibat kuramayan ya da alışkanlıklarını, eski bilgi ve görgülerini terk etmeyen toplulukların varlığı devam etmektedir.

Sonuç olarak, sözü edilen bu topluluklar, bilimsel yöntemler konusunda bilinçlendirilmediği ve bilimsel veteriner hekimliği hizmetleri eşit ve dengeli olarak dağıtılmadığı sürece halk hekimliği uygulamalarının uzun yıllar yaşayacağı ileri sürülebilir.

Anahtar sözcükler: Veteriner tarihi, veteriner folklor, halk hekimliği, Elazığ

Investigations on Veterinary Folklore in Elazig and Its Vicinity

Summary: This study focused on diagnosis and treatment methods in veterinary folklore in Elazig and its vicinity.

A questionnaire survey was conducted on a representative sample of people dealing with farm animals in Elazig and its vicinity.

The results obtained in the questionnaire survey indicated that veterinary folklore practices, living since the oldest ages, are still maintained in Elazig and its vicinity. It was determined that although differences are present in the names of diseases dealt with in veterinary folklore due to various accents, practices were remarkably similar to those of the oldest known manners. On the other hand, the establishment of the Faculty of Veterinary Medicine in the region (1970) and the increase in the number of veterinarians caused a decrease in the number of people applying for veterinary folklore practices and consequently an increase in the number of those applying for veterinary practitioners. In spite of this, veterinary folklore has been continuing its existence owing to the presence of people who have various difficulties (social-cultural, transport and economical conditions, etc.) in contacting with veterinarians and who maintain their traditions.

In conclusion, it can be said that veterinary folklore practices will survive for a long time unless scientific methods are informed to the above-mentioned people and veterinary services are distributed adequately.

Key words: Veterinary folklore, veterinary history, folk-cure, Elazig.

GİRİŞ

Bir çok meslekte olduğu gibi, veteriner hekimliğinde de halk arasında uygulanan tedavi şekilleri ve batıl inanışlar vardır ki, bunlar veteriner hekimliği mesleğinin folklorunu oluşturur. Veteriner hekimliğin folkloru, hayvan yetiştiriciliği, hayvan bakımı, hayvan cinsleri ve çoğaltılmaları, hayvan ürünleri ile bunların elde edilmiş ve yapılmış yolları, hayvanların nişanları, donları ve damgaları, hayvan ve insan arasındaki ruhsal bağıntılar ile hayvan hastalıklarının teşhisi ve tedavi yolları konularını kapsar¹⁻³. Bu araştırmanın konusunu hayvan hastalıklarının teşhisi ve tedavi yolları oluşturmaktadır.

Halk arasında bugün hayvan hastalıklarının tedavisinde uygulanan yöntemlerin önemli gelişme

göstermiş şekilleri ve ilkel kalmış çeşitleri vardır. Eğer bu metotların bir kısmının yararlılıkları bilimsel tıp tarafından onaylanır ve pozitif bir şekle dönüştürülürse, insanlık için faydalı olacaktır. Bu ilkel uygulamaların bazılarının hastalıklara iyi geldiği bilinmektedir. Ancak diğer bazı usullerin günümüz tıbbında araştırılmasına gereksinim vardır⁴.

Bu konuda araştırma yapacak kişilere yardımcı olmak amacıyla; Elazığ ve çevresinde, halk arasında hayvan hastalıklarına verilen adlar ve tedavi yöntemlerine ait bilgiler saptanmıştır. Halk hekimliği araştırılırken bunun nasıl doğduğu, geliştiği ve günümüze kadar nasıl gelebildiğinden, tarihsel gelişim içerisinde söz etmek gerekir.

Hekimliğin ilk doğmuş olan mesleklerden birisi ol-

* Fırat Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Elazığ-TÜRKİYE

başlık altında toplanıp, coğrafi olarak geniş dağılıma yayılan bilgiler için yerleşim birimleri belirtilmedi. Ancak yöreye özgün nitelik gösteren bulgularda yer ve kişi adları belirtildi.

Anket uygulaması çerçevesinde sorulan sorularla, hayvan hastalıklarının halk arasında kullanılan yerel adları saptandı. Bu hastalıklar, oluştukları bölgeler esas alınarak sınıflandırıldı. Elde edilen anamnez bulguları ve halk arasında uygulanan tedavi yöntemleri her hastalık için ayrı ayrı bildirildi. Son olarak bu bilgilerin veteriner hekimliği yönünden değerlendirilmesi ve etnolojik olarak yorumu yapılmaya çalışıldı.

Çalışma için literatür bilgi oluşturma ve yöntemi belirleme aşamalarında veteriner hekimliği, tıp, eczacılık ve bilim tarihinin klasik kaynakları ile genel folklor araştırmalarından; ayrıca, 9-16'ncı yüzyıllar arasında yazılan baytarnameler üzerinde yapılmış araştırmalar^{11,14,17-20}, Godlewsky'nin mektupları²¹, Abdülkadir²², Öktem²³, Karça ve Koşay²⁴, Salman²⁵, Dinçer^{1,2,15,26,27} ve Doğanay'ın³ çalışmalarından yararlanıldı. Özellikle Dinçer'in¹ doktora tezi Türkiye'de veteriner hekimliği folkloru konusunda yazılmış ilk ve en kapsamlı eser olduğundan, bu çalışmanın yöntemini oluşturmada model olarak alındı.

HASTALIKLARIN TANIMI ve TEDAVİLERİ

DIŞ HASTALIKLAR

Apse (Abscess): Halk arasında açılmamış soğuk ve sert apselere şiş; açılanlara ise *çıban* ya da *yara* adı verilir. Apselerin olgunlaşması ve açılması için; tuzlu hamur, külde pişmiş soğan veya kepek lapası hazırlanır ve keçe veya bir parça bezle şişin üzerine bağlanır. Kara merhem (*Pomat ichtiole*) sürenler de vardır. Açılan çibanı yumuşak tutmak için katran (*Prus brutia*) vurulur. Tedavide kullanılan bu maddelerin yumuşatıcı tesirleri olduğundan iyi sonuçlar alınabileceği düşünülebilir.

Siğil (Verruca) ve Hastalığı (Papillomatosis): Bu lezyon, erkek ve dişi olarak iki şekilde tanımlanır. Birden fazla siğil bir arada ise bunlar dişi olarak nitelenir. Tedavide muska yazmak, ocak (yörede, bir hastalığı iyi etme yeteneğine sahip olan kişi) denen kişilerce okuyup-üfleme, üzerine mürekkeple (sabit kalem) yazmak sık kullanılan yöntemlerdir. Ayrıca ipek ip veya hayvanın kendi kılından yapılmış ipele siğili dibinden sıkıca bağlamak da sık uygulanan bir yöntemdir. Bu şekilde bağlanan siğil zamanla kendiliğinden düşer. Bazı yörelerde ise dağlanarak tedavi edilmeye çalışılır. Bu tedavi şekline baytarnamelerde de rastlanmaktadır¹⁹. Yine siğil, ateşte kızgın hale ge-

tirilen bıçak veya jilet ile kökünden kesildikten sonra üzerine kaynatılmış balmumu (*Cera flava*) dökülmek suretiyle de tedavi edilmektedir.

Temre (Egzama): Bu hastalık *temriye* olarak da adlandırılır. Baytarnemelerde *demregü* olarak geçerken; Divanü Lügati't Türk'te *temregü*, *temregi* şeklinde kullanılmıştır¹⁶. Hastalık halk arasında ocaklar tarafından okumak, üfleme ya da üzerine mürekkepli kalemle ayet yazmak suretiyle tedavi edilmeye çalışılır. Ayrıca lezyon bulunan bölgelere, tuzlu sirkeli balçık çamuru sürülür; ağız çevresinde olanlar ise ay şeklinde dağlanır.

Katarakt: Halk arasında ağ düşmesi (*ak düşmesi*), boz inmesi, pus gibi adlar verilir. Ada çayı (*Salvia officinalis*) yaprakları kaynatılıp soğutulduktan sonra, pamukla günde birkaç kez gözler silinir (kompres yapılır) ya da göze damlatılır (Mehmet Çakal-Değirmenönü Köyü-İçme). Gözlere tuzlu ılık su püskürtülür veya cam, toz şeker göze üflenerek tedavi edilir (Fevzi Alaca-Naldökenköyü-Maden).

Damak: Hayvanın, yem yerken yemi ıslatmasından damağın şiştiği anlaşılır. Şiş kısımlar kesilir, kanatılır ve kanatılan yerlere tuz basılır. Aynı tedavi 16'ncı yüzyıla ait baytarnamelerde de vardır^{17,28}.

Dil Biti, Diken: Bu hastalığa *dil diken*i, *dil altı* adları da verilir. Hayvanlar yem yiyemez ve geviş getiremez. Daha yaygın olarak sığırlarda görülür. Dildeki dikenler (papiller) şişer. Tedavide dikenler cımbızla çekilir ya da cam, kiremit parçası veya sert bir cisimle ezilir. Yanak ve üst dudaktaki dikenler şişince makas veya bıçakla kesildikten sonra tuz taşı yalattılır.

Burun Kanaması (Epistaxis): Burnu kanayan hayvan gölgeye alınır ve istirahat ettirilir. Kan durmazsa tütün ya da yanmış bir bezin külü burun deliklerine konarak bezle tıkanır (tampon).

Actinomycose: Halk arasında *doğan başı*, *domuz başı* gibi adlarla tanınan bir hastalıktır. Çenenin oynak yerlerinde beliren şişkinlikler olarak bilinir. Şişliğin etrafı daire şeklinde dağlandıktan sonra hacamat (scarification) yapılır. Hastalıklı bölgenin üzerine bal ve katran sürülür. Baytarnamelerde İslam veteriner hekimlerinden İbn Ahi Hizam (9'uncu yüzyıl) ve İbn'ül Avvam (12'nci yüzyıl) hastalığı taylorın çene altı ve boğazlarında şişlik olarak bildirirler¹⁸.

Cidago Fistülü: *Eyer yarası*, *eyer vurmaları*, *palan vurmaları* olarak tanınan bir hastalıktır. Yumuşatıcı olarak tereyağı, gres yağı, yanmış yağ veya tuzlu yoğurt sürülür. Bölgeyi güneşten korumak için üzerine bez

serilir ve hayvan dinlendirilir. İyileşmesi zordur ve zaman alır. Divan'da yağır olarak geçer^{15,16}. Karaçay-Malkar Türkleri hastalığına *caur* derler²⁴. Baytarnamelerde *cidavi*, *cidavit* olarak geçer^{11,19}.

Omarthritis: Omuz topallığı, ahır yeli gibi adlar yanında hayvanın aksamasından dolayı *aksak* adı da verilir. Tedavide bohça otu (*Helleborus orientalis*) omuz derisi altına sokularak kullanılır. Bazı yerlerde deri altına hava üflenip at kılından yapılmış bir dren konur ve bu dren her gün biraz geriye çekilerek yara işletilir. Bu tedaviler olumlu sonuç verebilir. Yukarıda anlatıldığı gibi bohça otunu irkiltan etkisi ile abce de fixation yapılmış olmakta ve buradaki dokuların yenilenmesi sağlanmaktadır. Hava üfleme de aynı sonucu doğurur.

Omuz topukluluklarında deri altına hava üfleyerek yapılan tedavilere baytarnamelerde de rastlanır. İbn Ahi Hizam (9'uncu yüzyıl) bu tür olaylarda, yel (hava) üflendikten sonra dren koyar ve her gün oynatarak işlemlerini sağlar¹¹. Leclainche¹⁰, 4'üncü yüzyılda Bizans'ta yaşamış olan veteriner hekim Apsyrus'un deri altına hava vererek omuz topallıklarını tedavi ettiğini bildirmektedir.

Tendovaginaların Hydrops'ları: Halk arasında *karakuş* veya *inne* olarak adlandırılır. Daha çok atlarda görülen bir durumdur. Diz kapağında ceviz büyüklüğünde şişlikler meydana gelir. Tedavi amacıyla şişliklerin bulunduğu bölgeler alkol veya ispirto ile ovulduktan sonra etrafı dağlanır ve hayvan dinlendirilir.

Lumbago: Bu hastalığa *çat hastalığı* da denir. At ve eşeklerde görülen bir hastalıktır. Ağır yük ve zorlamadan dolayı beldeki damarların (sinirlerin) atlamasından kaynaklandığına inanılmaktadır. Hayvanın arka ayakları birbirine dolaşır, yıkılır ve arka ayakları üzerine oturur. Ön ayaklarını diker; ancak kalkamaz. Zorla yürütülmek istendiğinde ise sallanır ve düşer. Tedavide bel bölgesi kuyruk sokumuna kadar kazınır. Daha sonra kazılan yere ebegümece (*Malva sylvestris*) ve sıcak zift ile yakı yapılır. Karaçay-Malkar Türklerinde "çat" sözcüğü arka ayaklar arasındaki bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktadır²⁴.

Mih Değmesi: Nallamadan sonra ortaya çıkan topallıkla anlaşılır. Nal sökülür ve mih yeri oyulur. Oyulmuş bu bölgeye eritilmiş katran veya nişandır tozu (*Almonii cloridum*) doldurularak üzeri hayvanın kendi kılından yapılmış tamponla kapatılır. Böylece bölgenin su alması önlenmiş olur.

Tırnak Çatlakları: Çatlak kısımlarla birlikte bütün tırnağa zift ya da katran sürülür. Çatlaklar

sınırlandırılır ve ökçenin yer ile temasını önlemek için ters nal vurulur. Aynı tedaviden 9'uncu yüzyılda İbn Ahi Hizam²⁹ bahsetmektedir.

Fürbür: Halk arasında *arpalama*, *arpa hastalığı*, *arpa immesi*, *yem değmesi* gibi farklı adlarla tanımlanır. Çok çalıştırılmış terli hayvana, dinlendirilmeden, teri alınmadan çok fazla arpa verilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Tedavide tırnak çevresinden (*Corium coranarium*) veya boyundan (*Vena jugularis*) kan alınır. Daha sonra ise hazmı kolay olan sulu gıdalar verilir.

Tetanos: Bu hastalığı tanımlamak için *kazıklı humma*, *doğuca* veya *soğuca* gibi adlar kullanılır. Hastalığın bütün semptomları bilinmekle beraber, sebebi yönünden soğuktan kaynaklandığına inanılmaktadır. Bu yüzden yapılan tedaviler semptomatiktir. Hayvanın içi ısınsın diye pekmez içirilir. Ahırda soba yakılır veya hayvan taze gübreye gömülerek 3-4 gün bekletilir. Dağlama yapılır; ancak dağlama işleminin iz bırakmaması için sacda pişmiş sıcak pide (fetir ekmeği) hayvanın vücuduna sarılır. Ayrıca gözdeki gergi (*Palpebra tersia*) kesilip alınır (Toppo Şahin-Elmapınarı Köyü-Mollakendi). Goldlewsky 19'uncu yüzyılın ortalarında Anadolu'da tetanoslu hayvanların dağlandıklarını ve palpebra tersia'larının kesildiğinden söz etmektedir²¹.

İÇ HASTALIKLAR

Zehirlenmeler: Bu tür olaylara halk arasında *çelermeye*, *ot tutması*, *ot vurmaya*, *kan tutması*, *tuz dokunması* gibi adlar verilir. Çelermeye zehirli otların, fazla tuzlamanın ve hayvanlardaki pis kanın sebep olduğu söylenmektedir. Çoğunlukla kuru yemden yeşil ota geçişte veya köyden yaylaya çıkışta görülen bir durumdur. Hayvanlarda "yürek dövme" şeklinde yorumlanan çarpıntı, titreme, kasılma, şişkinlik gibi belirtilerle ani ölümlere sebep olduğu söylenmektedir. Bu hastalık genellikle Bardzo ile karıştırılır. Dinçer'e¹ göre bu gibi olayların bir enterotoksemi olduğu anlaşılmaktadır. Kurudan yaşa çıkan hayvanların birden ve bol miktarda taze ot yemeleri ile olan ani gıda değişikliği bağırsak florasına tesir etmekte; bu arada bağırsaklardaki saprofit mikroorganizmalar da patojenite kazanarak bir otoenfeksiyona yol açmaktadır.

Bugüne kadar Anadolu'nun bir çok yöresinde, farklı araştırmacılar tarafından zehirli bitkiler tespit edilmiştir. Bu bitkileri yiyen hayvanlarda adi zehirlenme olayları görülmektedir. Halk bölgelere göre bu otları bilmekte ve otun çıktığı mevsimlerde bu meralara hayvanları sokmamaktadır. Bu nedenle enterotoksemi olaylarında da sebep ot zehirlenmesi olarak kabul edilmektedir¹. Tedavide göz kenarı kesilerek kan alınır. Sirke (*Ace-*

tum), sarımsaklı (*Allium sativum*) yoğurt ve ayran içirilir. Ayrıca hayvanın sırtında (belinde) bir yer bıçakla kesilir ve kesilen yere dövülmüş sarımsak konur (Bedri Kalkan-Hankendi-Elazığ). Tuz dokunmasında ise hayvanın ayakları sıcak saca bastırılmaktadır (Şükrü Tevek-Abşeker Köyü-pertek-Tunceli).

Yılan sokmaları, zehirli böcek ve hayvan sokmaları gibi olaylarda o kısmı emmek, bolca kan akıtmak, dağlamak gibi çok eski çağlardan beri bilinen ve yapılan tedaviler uygulanır.

Ishalle: Halk arasında *virik*, *iç gitmesi*, *iç yenmesi*, *ötürük* olarak adlandırılır. Sebep ne olursa olsun tek başına bir hastalık olarak değerlendirilir. Tedavide ışgın kökü (*Rheum ribes*) veya üzerlik otunun (*Peganum harmala*) taneleri kaynatılarak hayvanlara içirilir. Ayrıca ışgın otu kurutulup dövülür, katranlı suyla hap yapılarak hayvanlara verilir. Asil ve Soner³⁰, ışğının köklerinin yöre halkı tarafından insanlarda ishal kesici olarak kullanıldığını ve bitkinin rizomları antrasen türevi maddeler ve bol miktarda tanen taşıdığından kabız etkili olduğunu bildirmektedirler.

Sancılar: Birçok hastalığın belirtisi olan sancılar da ishaller gibi tek başına bir hastalık olarak değerlendirilmektedir. Kaynak kişiler hayvanların sancılanma sebeplerini; ıslak, nemli duvar yataklarında yatmalarına, terli ve yorgunken sulanmalarına ve fazla yem yemelerine bağlamaktadırlar. Hayvanın sancıya yakalanışı, karnının üzerine veya yan tarafına yatmasından ve titremesinden anlaşılmaktadır. Tedavide "sancı değnekleri" kullanılmaktadır. Sancı değnekleri yörede kutsallığına inanılan "merhem ağacından" kesilen dallardan yapılır. Bu değnekler, iki hutbe arasında (bayram ve cuma) minber altında bırakılır ve cuma namazından sonra bir erkek tarafından alınarak kullanılır. İnanış gereği bu değneklere kadın eli değmemelidir². Bunların bazılarının üzerine ayetler yazılmıştır. Genellikle ocaklar tarafından kullanılır. Sancılanan hayvanın karnına üç, beş, yedi kez vurulur ve bu arada ayetler okunur³¹. Hazımsızlık sancılarında zeytinyağı, hintyağı, pekmez, ayrık otu kaynatılarak içilir. Konstipasyonlarda da el sabunlanarak veya yağlanarak rektumdan sokulup sert gaita parçaları ezilerek çıkarılır. Sancılı hayvan mezarlıklarda gezdirilir (Ahmet Yılmaz Hankendi Köyü-Elazığ). Özellikle gaz sancılarının (meteorismus) tedavisinde hayvanın karın kısmı sopayla ovulur ve kafa derisi baş üzerindeki kıllarından tutularak birkaç defa yukarıya doğru çekilir (Rahim Aydın-Yoncabayırı Köyü-Kovancılar). Sancılı hayvanın ağzına gem takılır, soğuk suda yıkanır, ağzına toprak atılır ve koşturulur.

Hayvan şiştiği zaman (meteorismus) bir tencere ayran içirilir ve koşturulur. Bu sayede hayvan ishal olur

ve gazı atar. Ayrıca hayvanın burnuna, yün eğirmede kullanılan "iğ" sokulup karıştırılır. Burnundan kan boşalan hayvan rahatlar (Mevlüt Yükel-Okçular Köyü-Kovancılar).

Anfizem: Halk arasında *tık nefes*, *güç nefes*, *sakavu*, *solugan*, *soğuk alınganlığı* gibi adlarla tanınan bir hastalıktır. Tedavide haşlanmış saman, torbaya doldurulur ve torba hasta hayvanın başına geçirilerek hayvanın terlemesi sağlanır. Bu uygulamaya birkaç gün devam edilir ve hayvan sıcak yerde muhafaza edilir. Bazı yörelerde öksürüğü kesmek için yumurta içirildiği de saptanmıştır.

SALGIN HASTALIKLAR

Şarbon (Anthrax): Halk arasında *çor* denir. Teşhisi ve tedavisi yapılamayan diğer salgın hastalıklarda da "çor çıkmak" deyimini kullanılır. Tedavide dini- sihri yöntemler uygulanır. Ateş yakılır; ocak sahibi değneği ile hayvanları parputlar ya da ateş üzerine dikilmiş direklerin yanına, karşılıklı oturtulmuş iki kız kardeş ellerindeki taşları birbirine vururken, hayvanlar ateşin üzerinden geçirilir². Hastalığın teşhisi (Yümrü Bat-Akmezra Köyü-Yurtbaşı-Elazığ) şöyle anlatılmaktadır: "*Hasta hayvanın kulağı kesilerek gelen kan bir kağıda veya herhangi bir yaprağa damlatılır. Beş dakika kadar bekletilerek yaprak ters çevrilir. Kan pıhtılaşır ve yere damlamaz ise hayvan bu hastalığa yakalanmamıştır. Kan yere damlarsa hayvan hastadır. Hastalık durumunda veteriner hekime başvurulur ve ya hayvan imha edilerek gömülür*".

Yanıkara: Halk arasındaki *hiştük* adı verilen bu hastalığa *kara yanık*, *karık karayon* da denilmektedir. Bu hastalık, hayvanın vücudunun tüysüz kısımlarında ve ayaklarında görülen, deri ile et arasında beliren yumuşak ve küçük şişkinliklerle tanınmaktadır. Hastalığın hayvanlarda ani ölümlere sebep olduğu ve bu hastalıktan ölen hayvanların ciğerlerinde kara lekelerin görüldüğü belirtilmektedir. Tedavide çor (anthrax) hastalığında olduğu gibi hasta hayvanlar ateşten geçirilir. Ayrıca hayvan sürüleri, üzerine Kur'an-ı Kerim konmuş bir kara çadır parçasının altından geçirildiği sırada, orada bulunanlar havaya ateş ederler. Bu arada "*vurdu! vurdu!*" diye bağırlarlar. Yerel açıklamasıyla bu işlem hastalığın korkutulmasıdır. Aynı gün sürünün yanında kurbanlar kesilir (İsmail Dibek-Doğanköyü-Çemizgezek-Tunceli). Hayvanların şiş olan yerlerine, kulaklarına, burunlarına "*hiştük çubuğu*" adı verilen kuşburnu ağacından (*Rosa canina*) kesilmiş çubuklarla üç, beş, yedi kez vurulur. Bu işleme "*hiştük vurma*" adı verilir (Hıdır Kaya-Gülbağçe Köyü-Şavak-Pertek). Bir başka uygulamada ise, hasta hayvanın gübresi yakıldıktan sonra yedirilerek tedavi edilmeye çalışılır (İhsan Demir-

Kızıluşağı Köyü-Baskil).

Çiçek: Yörede yaygın olarak görülen ve kolay tanınan salgın hastalıklardandır. Hastalığın belirtile-ri; hayvanın yapağısız yerlerinde, özellikle kuyruk ve koltuk altında görülen kabarcıklardır. Tehlikeli salgın hastalıklardan birisi olarak bilinen çiçek hastalığı, ge-be koyunlarda düşüklere ve kuzu ölümlerine sebep olmaktadır. Hastalığın tedavisinde, tıbbi girişim kapsa-mına giren işlemlerin (çiçek aşısı) yanı sıra çoğunluk-la din ve büyü nitelikli işlemler uygulanmaktadır. Yörede çiçek hastalığının tedavisinde büyüsel bir güç kaynağı olduğuna inanılan "çiçek taşı" ve "çiçek çubuğu" kullanılmaktadır. Çiçek taşı çoğunlukla Arap ülkelerinden getirilen (Hac-Mekke), üzerinde ayetler yazılı sarı veya beyaz renkli bir taktır. Çiçek hastalığının tedavisinde kullanılan bir başka araç da üzerinde şifalı bir kuvvet bulunduğu inanılan çiçek çubuğudur. Hasta hayvanlar bu tas veya çubukla doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak temasa geçirilmekte-dirler.

Uygulamalar şu şekilde yapılmaktadır:

- Hastalığa yakalanmış hayvana çiçek tasından su içirilir.
- Hayvanın su içeceği kabın içine çiçek taşı konur.
- Çiçek tasının içinden hayvanlara tuz verilir.
- Çiçek tasının içinde bir gece bekletilmiş su, hayvanların üzerine serpilir.
- Yaşlı kadınlar tarafından çiçek çubuğuyla hayvanların sırtına sırayla vurulur.
- Komların (hayvan barınakları) içine çiçek çubuğu veya çiçek taşı asılır. Hayvanların tümünün, asılı tas veya çubuğun altından geçmesi sağlanır.

Şap: Halk arasında *dabak*, *tevek*, *tebek*, *tavağ* gibi adlarla da tanımlanan bir hastalıktır. Daha çok ayak-larda, tırnak aralarında yaralarla kendini gösterir. Da-ha sonra bu yaralar ağız kenarlarına sıçrar. Bu-laşmanın, hayvan sürülerinin rüzgara karşı otlatıldığı zamanlarda gerçekleştiğine inanılmaktadır. Beritan Aşiretinden Rezzak Sorgucu hastalığın bulaşmasını şöyle açıklamaktadır: "*Dabak iki türdür: Birinci türde, hayvan, yağmur yağdıktan sonra bazı yörelerde oluşan yeşil yosunlara basınca, tırnak aralarında ya-ra çıkar ve yayılır. İkinci türde ise bu hastalığa ya-kalanmış olan yaban domuzlarının gezdiği yerlerdeki izlerine hayvanlar basınca hastalığa yakalanır. İkincinin tedavisi zordur ve uzun sürer; genellikle hayvanlar telef olurlar*".

Tedavide ayaktaki yaralar kıl ipiyle açılır, göztaşı dövülerek kanamış yaralara serpilir. Kok kömürü dövülerek tozu, tuz ile karıştırılıp yaralara serpilir. Ayaklar gazyağı ve katran suyu ile yıkanır. Kurtlanan yaralara katran, naftalin veya DDT tozu dökülür. Ağız

yaralarında ise genellikle sirke, sirke-tuz karışımı ve salça sürülerek tuzla ovulur. Son olarak ise kekik otu (*Herba origani*) ve ışgın kökü (*Rheum ribes*) kay-natılarak suyu içirilir ve hayvanlar dinlendirilir.

Piroplasmose: Yörede genellikle zerik diye ad-landırılır. *Ülger çarptı, yel vurdu, gün yeli* gibi adlar da kullanılır. Haziran ayında, sabaha karşı çıkan kuy-ruklu yıldız gören sürülerin bu hastalığa yakalandığı-na inanılmaktadır. Hayvanların yattığı yerleri değiştirmek ve yıldızlardan korumak gerekir (Mevlüt YÜKSEK-Okçular Köyü-Kovancılar). Bazı yörelerde soğuk algınlığı ile karıştırılmıştır. Tedavisinde sürü-nün üsütülmeyip iyi bakılması gerektiği söylenilmek-tedir. Kutlu'ya³¹ göre daha çok kuzularda ve genç ko-yunlarda görünen bu hastalığa pis suların ve sıcaklığın sebep olduğu söylenmektedir. Hastalık daha çok köyde sıcakların arttığı ve yaylaya çıkmaya gecikil-diği dönemlerde görülmektedir. Bu hastalığa yakala-nan kuzuların ciğerlerinin çürüdüğüne inanılmaktadır.

Hastalığın tedavi yolları konusunda, kaynak kişilerle yapılan görüşmelerde halk hekimliği kap-samına giren herhangi bir uygulamadan söz edil-memiştir. Günümüzde bu hastalığa karşı veteriner he-kime başvurma, ilaç, aşı ve benzeri tıbbi tedavi kap-samına giren işlemlere başvurulmaktadır. Zerik aşısı ya da bahar aşısı (Yayla aşısı) olarak bilinen aşı uy-gulamaları, sürülerin yaylaya çıkmadan önce pe-riyodik olarak aşılınmalarıyla sürdürülmektedir. Has-talık görüldüğünde bir an önce mera değiştirmek ve yaylaya çıkmak hastalığa karşı koruyucu önlem olarak uygulanmaktadır.

PARAZİTER HASTALIKLAR

Hayvanlarda bulunan iç ve dış parazitler halk arasında çok iyi tanımlanırlar. Anadolu'da uygulanan geleneksel tedavi yöntemleri bu yörede de aynen sürmektedir. Ayrıca insanlardaki bağırsak kurtlarını düşürmek amacıyla kullanılan solucan otu (*Pe-largonium endlicherianum*) ve kara nevrusun (*Linaria vulgaris*) mor çiçeklisinin³⁰ Ağın ilçesinde aynı amaçla hayvanlara da yedirildiği saptanmıştır.

Coeunuros: Bu hastalığa halk arasında *delibaş* adı verilir. Hayvan uyuşuktur, hep gölgeyi arar, sürüden geri kalır, gözleri görmez, gözler (pupilla) büyür, pat-lak gözlü olur ve sürekli zayıflar. Tedavi amacıyla hayvanın alınına damga vurulur.

DOĞUM VE JİNEKOLOJİ

Prolapsus Vaginae ve Prolapsus Uteri: İç çıkması, yataklık çıkması, buzağılık çıkması olarak adlandırılır. Tedavide dışarı çıkan kısım yıkanır, içeri itilir ve vul-

va çuvaldızla dikilir. Hastaya pekmez, bulamaç ve şekerli su verilir.

Suni tohumlama veya normal çiftleşmede döl tutmayan hayvanlara uygulanan tedavi kaynak kişilerce şöyle anlatılmaktadır: "*Hayvan arka bacaklarından bağlanarak asılır. İplik geçirilmiş bir iğne rahimdeki boncuğa (kist) geçirilir ve ip çekilerek boncuk gerdirilir. Boncuk bıçakla etrafından kesilip alındıktan sonra bölgeye bir avuç tuz basılır. Hayvan dört beş gün sonra döl tutar (Rahim Aydın-Yoncabayırı-Köyü-Kovancılar)*".

Mastitis: Halk arasında *körleme, körlenme* veya *sakat* adları verilir. Hastalığın sebebi nazara bağlanır. Koruyucu olarak nazara karşı önlemler uygulanmaktadır. Bu amaçla muska ve nazarlıklar kullanılır. Bunlar hayvanların boyunlarına, boynuzlarına kuyruk ya da alınlarına takılır. Ayrıca sürüdeki hayvan sayısı ve sağılan süt miktarları yabancılara ve kem gözlü olduğuna inanılan kimselere söylenmez. Bu türden sayılan insanların yanında süt sağılmaz. Tedavi amacıyla sertleşen memeler sabunlu suyla yıkanır ve varsa yumuşatıcı bir merhem sürülür; yoksa gres yağı ve bal sürülür.

Kastrasyon: Halk arasında *kısırlaştırma, bükme, iğdiş etme* veya *hasi* olarak adlandırılır. Yörede kastrasyon amacıyla bükme, dövme, koparma ve kesme yöntemleri uygulanmaktadır. Küçük baş hayvanlarda çok nadir olarak sıkma makinesi (Burdizo pensi) kullanıldığı tespit edilmiştir. En yaygın olarak bükme yöntemi uygulanmaktadır. Bükme, hayvanların yatırılarak ya da ayakta; testislerin elle bükülerek kısırlaştırılması işlemidir. Kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre bu işlem şu şekilde yapılır: "*Hayvanın yumurtaları önce gönünde (testis kesesi) toplanarak partına (karnına) doğru zorlanır. Sonra yumurtalardan bir tanesi iki el arasına alınarak bükülür. Bükme işleminden sonra yumurta deriyle karın arasına sıkıştırılarak kese dibinden iple bağlanır. Diğer yumurtaya da aynı işlem uygulanır. Yumurtalar zamanla karın arasında kendi kendine erimeye başlar. Uygulamanın üzerinden bir hafta geçince yumurtası küçülen hayvan 'büküsü tutmuş' sayılarak ip çözülür*".

Baytarnamelerde kastrasyondan çok bahsedilir. İbn Ahi Hizam (9'uncu yüzyıl) kaso kullanmayı (kesmeyi) ve operasyonu ilk yazda (ilkbaharda) yapmayı salık vermiştir¹¹. Ebu Berk (14'üncü yüzyıl) kastrasyon işlemi ateşle, keserek, döverek ve kopararak olmak üzere dört şekilde tarif etmiştir¹⁸.

SONUÇ

Elazığ ve çevresinde hayvan hastalıklarında uy-

gulanan geleneksel tedavi yöntemlerinin çok eskiden beri bilindiği; çok küçük farklılıklarla, kuşaktan kuşağa uygulanagelen bu uygulamaların dini-sihri ve amprik olanları yanında rasyonel tedavilerin de olduğu saptanmıştır. Bazı hastalıkların tanımında yerel adların kullanılmasında farklılıklar olmasına karşın; bu bilgilerin Anadolu'da yaşayan geleneksel hayvancılık bilgilerinin geneline uyum gösterdiği anlaşılmıştır.

Elazığ'da 1970 yılında veteriner fakültesinin kurulması ve gelişmesinden sonra yöredeki veteriner hekim sayısının artarak daha geniş bir alana hizmet götürmesi sonunda büyük çapta hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin ve besicilik, sütçülük yapan diğer kişilerin, gün geçtikçe veteriner hekimi tercih ettikleri gözlenmiştir. Buna karşın sosyo-kültürel yaşayışları, ulaşım olanakları ve ekonomik şartları gibi çeşitli nedenlerden dolayı veteriner hekimlerle her zaman irtibat kuramayan ya da alışkanlıklarını, eski bilgi ve görgülerini terk etmeyen toplulukların varlığı devam ettiği sürece, halk hekimliği uygulamalarının bugüne dek olduğu gibi, bundan sonrada yaşayacağı ileri sürülebilir.

KAYNAKLAR

- 1 **Diñer F:** Türk folklorunda veteriner hekimliği üzerinde araştırmalar. AÜ Veteriner Fakültesi Yayınları 214, Çalışmalar 116, AÜ Basımevi, Ankara, 64, 1967.
- 2 **Diñer F:** Türk folklorunda veteriner hekimlik (Beş doğu ilimizde yeni örnekleriyle). I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. DSİ Basım ve Foto İşletme Müdürlüğü, Ankara, Cilt IV, 85-92, 1976.
- 3 **Doğanay S:** Afyon folklorunda veteriner hekimlik araştırma ve incelemeleri. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Cilt IV, Gelenek, Görenek ve İnançlar. GÜ Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, 131-151, 1982.
- 4 **Demirhan A:** Halk hekimliğinin tanımı, tarihi gelişimi ve özellikleri. *Tıp Dünyası Dergisi*, 58, 191-205, 1985.
- 5 **Ünver AS:** Halk hekimliği nasıl bugünkü tababetin menşeiini teşkil etti ve bundan çıkaracağımız ders (İstanbul Üniversitesi Çanakkale Haftası 1952). Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1953.
- 6 **İbanez FM:** A prelude to medical history. MD Publications Inc, New York, 70, 1961.
- 7 **Smithcors JF:** Evolution of the veterinary art. A narrative account to 1850, Bailliere, Tindall and Cox, London, pp 408, 1958.
- 8 **Bayat AH:** Anadolu tıbbi folklorunda göz hastalıkları. IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri. Cilt IV, Gelenek, Görenek ve İnançlar. Ofset Repromant Matbaası, Ankara, 43-58, 1992.
- 9 **Kronacher C:** Yetiştirme biyolojisi (Çev: S. Batu) Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2-3, 1992.
- 10 **Leclainche E:** Histoire de la médecine veterinaire, Office Du Livre, Toulouse, 45-50, 1936.
- 11 **Erk N:** Dokuzuncu yüzyıla ait "Kitap al hayl val-baytara" üzerinde bir inceleme. *AÜ Vet Fak Derg*, 8: 367-386, 1961.
- 12 **Sigerist HE:** A history of medicine vol I. primitive and archaic medicine, Oxford Iniversity Press, New York, 1955.
- 13 **Erk N:** Veteriner tarihi. II Baskı. AÜ Veteriner Fakültesi Yayınları: 352, Ankara, 242, 1978.

- 14 **Erk N:** Bir baytarname incelemesi. *AÜ Vet Fak Derg*, 6:126-135, 1960.
- 15 **Dinçer F:** Hastalık adlarının halk dilindeki türkçe karşılıkları. *Türk Dili*, 211, Nisan, AÜ Basımevi, Ankara, 60-63, 1969.
- 16 **Kasgarlı Mahmut:** Divanü Lügat'it Türk tercümesi I. (Çev: Besim Atalay). Alaeddin Kırıl Basımevi, Ankara, 491, 1940.
- 17 **Cami:** Baytarname (Yazma Eser). İstinsah: M. Galip. AÜ Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kitaplığı No: 22755. Hicri 1335 (M.1819)
- 18 **Erk N:** İslam medeniyeti çağında veteriner tababette gelişmeler ve "Naseri". AÜ Vet Fak Yayınları 109, Çalışmalar 57, Yeni Matbaa, Ankara, 93, 1959.
- 19 **Erk N:** A study of the veterinary section of Ibn al Awwam's "Kitap al-falaha" *AÜ Vet Fak Derg*, 8: 241-250, 1961.
- 20 **Erk N:** "Tühfetülfarisin Fi Ahval-i Huyul El-Mücahidin" adlı kitabın ilimler tarihi yönünden incelenmesi. *AÜ DTCF Derg.*, 17: 493-511, 1961.
- 21 **Goldlewsky ve Sommer:** Türkiye'de veteriner hekimliği (19. yy. ortalarında). (Çev: N. Erk), AÜ Vet Fak Yayınları 281, Çalışmalar 183, Ankara, 23, 1972.
- 22 **Abdulkadir:** Türk halk bilgisine ait maddeler-IV. Birinci ilmi seyahate dair rapor. İktisat Matbaası, İstanbul, 15-19, 1930.
- 23 **Öktel N:** Türkiye'de kullanılan ev ilaçları ile bunların farmakolojik tesirleri ve tedavice ehemmiyetleri (Doktora Tezi). Ulus Matbaası, Ankara, 14-50, 55-63, 1939.
- 24 **Karça R ve Koşay HZ:** Karaçay-Malkar Türklerinde hayvancılık ve bununla ilgili gelenekler. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 77-83, 1954.
- 25 **Salman M:** Halk hekimliği ve halk veterinerliği. Ulus Basımevi, Ankara, 63-72, 1948.
- 26 **Dinçer F:** A report on the folklore activities and folk veterinary medicine in Turkey. *Vet Fak Derg*, 27(1-2):237-245, 1980.
- 27 **Dinçer F:** Türk folklorunda veteriner hekimliğin yazılı kaynakları. II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. Cilt. IV. Gelenek-Görenek ve İnançlar. GÜ Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, 120-130, 1982.
- 28 **Erk N ve Dinçer F:** XVinci ya da XVI yüzyıla ait olduğu sanılan bir baytarname incelemesi. *AÜ Vet Fak Derg*, 14: 117-139, 1967.
- 29 **Dilgimen H:** Veteriner hekimliği tarihi. Bozkurt Matbaası, İstanbul, 26-75, 1947.
- 30 **Asil E ve Soner O:** Elazığ ve Erzincan yöreleri halk ilaçları üzerinde incelemeler I. Ankara Eczacı Odası Bülteni, 3 (4):9-14, 1981.
- 31 **Kutlu M:** Şavaklı göçmenlerde göçer hayvancılık (Doktora Tezi). Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları 84, *Gelenek, Görenek ve İnançlar Dergisi* 4, Sevinç Matbaası, Ankara, 224, 1987.